

М.О.Барановський, канд. географ. наук

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ДЕПРЕСИВНІ ТЕРИТОРІЇ: ПІДХОДИ ДО ТРАКТУВАННЯ, КОНЦЕПЦІЇ ФОРМУВАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТИПОЛОГІЇ

Розглянуті підходи до визначення сутності поняття "депресивні території", висвітлені окремі концепції їх формування, розкриті характерні ознаки та встановлені принципові відмінності депресивних регіонів від інших типів проблемних територій, запропоновано узагальнюючу типологію депресивних територій.

Посилення асиметрії в соціально-економічному розвитку регіонів України за останні роки стало наслідком відсутності науково-обґрунтованої державної регіональної політики, економічної кризи середини 90-х років ХХ століття, особливостей трансформації в базових секторах економіки регіонів. Поява в Україні так званих депресивних територій сприяла зростанню уваги до них з боку насамперед науковців та управлінців. Загалом же проблема подолання негативних наслідків депресивності регіонів України перетворилася на проблему загальнодержавного рівня.

Активізація уваги до проблем розвитку депресивних територій знайшла своє відображення в низці наукових публікацій фахівців насамперед з регіональної економіки.

Найбільш ґрунтовні наукові здобутки у вивченні депресивних територій, які з'явилися в кінці ХХ та на початку ХХІ століття, мають Ф.Заставний¹, В.Коломійчук², Я.Шевчук³, експерти Інституту реформ⁴. Окремі аспекти вивчення депресивних територій висвітлені в роботах Л.Шаульської⁵ та А.Новікової⁶. Законодавчі аспекти формування та визначення депресивних територій вписані в Законі України "Про стимулювання

---

¹ Заставний Ф.Д. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми // Регіональна економіка. – 2005. – № 1. – С. 87.

² Коломійчук В.С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки (підходи до вивчення, стратегії розвитку). – Тернопіль, 2001. – 440 с.

³ Шевчук Я.В. Механізм санації депресивних територіальних суспільних систем в контексті формування регіональної політики. – Львів, 2004. – С. 63.

⁴ Місцевий економічний розвиток: моделі для успіху. Бібліотека державного службовця / Вітер О., Дацків Р., Дацишин М. та ін. – К., 2003. – 40 с.

⁵ Шаульська Л.В. Напрями удосконалення державної регіональної соціальної політики // Соціально-економічні дослідження в перехідний період: Зб. наук. праць. Вип. 5. – Ч. 3. – 2003. – С. 245–256.

⁶ Новікова А.М. Депресивні території: європейський досвід та проблеми України // Стратегічна панорама. – 2000. – № 3–4. – С. 115.

розвитку регіонів", який набув чинності з 1 січня 2006 року. Водночас і тепер багато, насамперед теоретичних, питань розвитку депресивних територій лишаються маловивченими. Йдеться про визначення сутності поняття "депресивна територія", типологію, визначення індикаторів депресивності, методів оцінки гостроти та рівня депресії тощо.

Основними завданнями даної статті є визначення сутності поняття "депресивна територія (регіон)", встановлення механізмів формування та характерних особливостей депресивних територій, розроблення їх комплексної типології.

Поняття "депресивна територія" використовується вченими-регіоналістами європейських держав ще з початку 50-х років ХХ століття. У нашій країні поняття "депресивна територія" широко увійшло у науковий обіг у середині 1990-х років, що було пов'язано з пошуком причин економічної кризи та активізацією регіональних досліджень. Водночас і на сьогодні однозначного тлумачення терміну "депресивна територія" немає.

Очевидно, що найголовнішим дискусійним моментом у визначенні дефініції "депресивна територія" є неоднозначне трактування його сутності, виходячи з причин формування таких територій. Багато дослідників трактують поняття "депресивна територія" як промисловий регіон, де відбувається стагнація базових галузей економіки. Про це, зокрема, зазначається в дослідженні А.Новікової, російських учених В.Лексіна та А.Швецова. За визначенням А.Новікової, під "депресивною слід розуміти промислово розвинену територію, кризовий стан якої є виявом структурної кризи економіки та нерівномірності розвитку промислового виробництва за галузями та регіонами України"⁷. У дослідженні російських учених⁸ висловлюється думка, що "до депресивних відносяться території с достатньо високим рівнем накопиченого економічного потенціалу, значною часткою промислового виробництва в структурі господарства і відносно високим рівнем кваліфікації місцевих трудових ресурсів, котрі в результаті низької конкурентоспроможності профільних галузей економіки потрапили в глибоку та стійку економічну кризу, мають помітно високий рівень безробіття, низьку інвестиційну активність та порівняно низький середньодушовий рівень бюджетної забезпеченості".

Більш широке трактування поняття "депресивна територія" присутнє в роботах Я.Шевчука та Ф.Заставного. На їх думку, депресивними можуть бути не лише промислові, а й інші типи регіонів (територій), де спостерігається стагнація економіки, погіршуються демографічна ситуація та рівень життя населення. На необхідності відходу, при визначенні сутності

⁷ Там же.

⁸ Лексин И.В., Грицюк Т.В., Лексин А.В. Регион как объект анализа и государственного управления // Региональная экономика: теория и практика. – 2005. – № 3. – С. 25.

поняття "депресивний регіон", від переважно індустріальних критеріїв, наголошують також О.Шаблій та О.Вісьтак⁹.

У Законі Російської Федерації "Об основах федеральной поддержки депрессивных территорий Российской Федерации" зазначається, що " ...депресивна територія Російської Федерації – це територія суб'єкта, в головній галузі (головних галузях) економіки якої має місце спад виробництва. Головна галузь економіки – це галузь промисловості, будівництва, транспорту, торгівлі чи сільського господарства, у якій протягом останніх дванадцяти років було зайнято не менше 15% загальної кількості працюючих, зайнятих в економіці даної території чи частка яких в обсязі валового регіонального продукту становить не менше 20%"¹⁰. Отже, в Законі відсутня акцентована увага на тому, що депресивними можуть бути лише промислові регіони. Йдеться про так звану "головну галузь" економіки, а це може бути як промисловість, так і сільське господарство чи транспорт.

У Законі України "Про стимулювання розвитку регіонів" наводиться таке визначення депресивної території "... регіон чи його частина (район, місто обласного значення або кілька районів, міст обласного значення), рівень розвитку якого (якої) за показниками, визначеними цим Законом, є найнижчими серед територій відповідного типу"¹¹. У статті 9 цього Закону вписані також критерії, відповідно до яких територія власне і визнається депресивною.

Водночас, поряд з терміном "депресивна територія" в науковій літературі для означення подібних регіонів використовуються поняття "проблемна територія", "відсталі територія", "слаборозвинена територія", "кризовий регіон" і навіть "інфарктний регіон". Чіткого розмежування між ними немає.

Одні автори розуміють їх як синоніми, інші – нібито аргументовано доводять відмінності між ними. Так В.Галушак¹² "під проблемними пропонує розуміти регіони, у яких відсутні або втрачені дієві стимули сталого розвитку, що зумовлено низьким рівнем ресурсного забезпечення, нерациональною структурою економіки, несприятливими передумовами розвитку, що спричиняє погіршення якості життя нинішніх та майбутніх поколінь і вимагає активного втручання держави". А.Новікова¹³ вважає, що слабо-

⁹ Шаблій О.І., Вісьтак О.І. Деякі теоретико-методологічні аспекти дослідження депресивних регіонів України // Проблеми розвитку депресивних регіонів: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Ніжин, 2007. – С. 116.

¹⁰ Закон Российской Федерации "Об основах федеральной поддержки депрессивных территорий Российской Федерации" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.akdi.ru>>.

¹¹ Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів" [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. Законодавство. – Доступний з: – <<http://www.rada.gov.ua>>.

¹² Галушак В.Л. Організаційно-економічні засади формування та реалізації політики розвитку проблемних територій // Автореф. дис.... канд. екон. наук. – Полтава, 2006. – 19 с.

¹³ Новікова А.М. Депресивні території: європейський досвід та проблеми України. – С. 115.

розвиненими є, наприклад, Полісся чи Поділля, тоді як депресивними є саме старопромислові райони. Тобто поняття "слаборозвинений" регіон фактично ототожнюється з класичними аграрними регіонами.

На думку Т.Максимової¹⁴, "депресивні регіони принципово відрізняються від відсталих тим, що при більш низьких, у даний момент, ніж у середньому по країні, соціально-економічних показниках у минулому вони були розвиненими, а за деякими виробництвами посідали провідні позиції в країні. Вони мають високий рівень накопичення основних виробничих фондів, кваліфіковану робочу силу, значну частину промислового виробництва у структурі господарства. Однак через різні причини вони втратили своє економічне значення. Тривалість і глибина депресії визначається складом галузей, криза яких стала головною причиною поширення депресії". Аналогічні думки висловлюють автори монографії¹⁵: "... принципова відмінність депресивних територій полягає у тому, що вони в минулому мали достатньо високий рівень виробничо-технічного потенціалу, високу частку промисловості у структурі економіки, але з часом втратили своє економічне значення".

"Особливістю депресивного регіону, – зазначається в дослідженні О.Братути, – є те, що зазначена адміністративно-територіальна господарська система економічно не здатна забезпечити власне суспільно-природне відтворення і має тенденцію до деградації"¹⁶.

Більш-менш чітке розмежування різних типів проблемних територій міститься в дослідженні експертів Інституту реформ¹⁷. Водночас, базуючись на критеріях, відображених в табл. 1, важко провести чітку розмежувальну лінію між, наприклад, "проблемними" та "депресивними" територіями.

Частково можна погодитися з твердженням, що "відсталими" є ті регіони (території), занепад яких викликаний географічними (гористість, заболоченість, аридність) чи історичними чинниками, а "депресивними" ті території, де стагнація обумовлена економічними трансформаціями, занепадом базових секторів економіки.

Цікавою є позиція російського вченого І.Тургель¹⁸, яка сформулювала основні риси відмінностей між відсталими та депресивними регіонами (табл. 2).

¹⁴ Максимова Т.С. Формування механізму діагностування та прогнозування економічного і соціального розвитку регіонів // Автореф. дис.... докт. екон. наук. – Донецьк, 2005. – 34 с.

¹⁵ Хвесик М.А., Горбач Л.М., Вишнеvsька Н.В., Хвесик Ю.М. Стратегія соціально-економічного розвитку регіону (на прикладі Волинської області): Монографія. – К., 2004. – С. 21.

¹⁶ Братута О. Удосконалення механізму управління депресивними регіонами // Економіка України. – 2002. – № 10. – С. 43.

¹⁷ Місцевий економічний розвиток: моделі для успіху. – 40 с.

¹⁸ Тургель И.Д. Региональная экономика и управление. Курс лекций. – Лекция 6. Проблемные регионы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.humanities.edu.ru/db/msg/46668>>.

Таблиця 1

**Критерії визначення стану
проблемності території**

Стан проблемності/ознаки				
відсталі	проблемні	кризові	депресивні	інфарктні
Відставання від середніх показників на 1/3	Вміщує кризову ситуацію і потребує зовнішньої допомоги для вирішення питання	Існують незворотні тенденції до спаду виробництва, зростання безробіття, зниження рівня життя, стану здоров'я тощо	Територія, яка тривалий час є кризовою, і цю кризу подолати самостійно не в змозі. Перейти до стабільного розвитку можна лише за умови підтримки та мобілізації ресурсів	Поширюється концентрично від центру мегаполісу у напрямку до аграрного сектора

Джерело: Місцевий економічний розвиток: моделі для успіху. Бібліотека державного службовця / Вітер О., Дацків Р., Дацишин М. та ін. – К., 2003. – 40 с.

Таблиця 2

Характерні риси окремих видів проблемних територій

Відсталі (слаборозвинені)	Депресивні
Тривала стагнація Низька інтенсивність господарської діяльності Малодиверсифікована галузева структура економіки Слабкий науково-технічний потенціал Низький рівень розвитку соціальної сфери	Високий рівень накопиченого науково-технічного потенціалу Значна частина промисловості у структурі економіки Відносно високий рівень кваліфікації кадрів

Далі у цьому ж дослідженні зазначається, що депресивні території можуть бути старопромисловими, агропромисловими та добувними (гірничодобувними). Водночас ознаки депресивних територій, наведені в табл. 2, практично відкидають будь-яку ймовірність того, що аграрні регіони взагалі можуть претендувати на статус депресивних. Вони фактично ототожнюються із слаборозвиненими чи відсталими регіонами, подібно до дослідження А.Новікової¹⁹.

¹⁹ Новікова А.М. Депресивні території: європейський досвід та проблеми України. – С.115.

У зв'язку з цим варто ще раз згадати відповідну статтю Закону "Об основах федеральной поддержки депрессивных территорий Российской Федерации", де йдеться про головну галузь економіки. У Законі України "Про стимулювання розвитку регіонів" чітко вписано, що депресивними можуть бути регіони, промислові та сільські райони, а також міста обласного підпорядкування.

Отже, теза про те, що депресивними можуть бути лише промислові регіони, які в минулому володіли значним економічним потенціалом, а надалі втратили його, вочевидь, є помилковою.

Як бачимо, аналіз дефініцій "депресивна територія", "проблемна територія", "слаборозвинений регіон" не дозволяє провести чітку розмежувальну лінію між ними. Відповідь на це запитання, вочевидь, криється в пошуку механізмів формування регіональних депресій.

У контексті обґрунтування механізмів формування депресивних територій, їх еволюції цікавим є аналіз теорії "довгих хвиль" М. Кондратьєва. Ще в кінці XIX століття він спрогнозував економічну кризу 1930-х років, довівши таким чином, що економіка має циклічний характер розвитку. Причиною виникнення довгих циклів є тривалий, проте, обмежений час дієздатності основних засобів виробництва – 50–60 років. На межі вичерпання дієздатності старих та появи технологічно нових засобів виробництва і можливі циклічні економічні кризи. Крім того, як зазначав М. Кондратьєв, кожна епоха характеризується якимось інноваціями. Проникнення на територію колишнього СРСР сучасних технологій, які базувалися на використанні обчислювальної та комп'ютерної техніки, збігалось у часі з руйнацією усталених виробничих зв'язків та командно-адміністративної системи, що посилювало кризовість явищ. На думку М. Долішнього, "найголовнішим фактором формування негативних тенденцій у розвитку господарського комплексу України та економіки окремих її регіонів стала деформація суспільно-господарських відносин, що мало місце у соціально-економічних процесах та в переважній більшості сфер діяльності практично всіх верств населення²⁰. У зв'язку з цим економічна криза середини 1990-х років, регіональним проявом якої стало посилення диспропорцій в соціально-економічному розвитку окремих регіонів, у тому числі й поява депресивних територій, є наслідком одночасного поєднання кількох чинників, головними серед яких є реформування економічної системи, руйнація усталених форм управління, перехід до постіндустріальної моделі розвитку економіки.

З позицій класичної економічної теорії "депресія" є завершальним етапом кризових явищ, який характеризується "пригніченим" станом виробництва та високим рівнем безробіття. Вона передбачає наявність попередніх ("криза") і наступних ("пожвавлення", "підйом") фаз економічно-

²⁰ *Долішний М. І.* Регіональна політика на рубежі XX–XXI ст.: нові концепції. – К., 2006. – С. 491.

го циклу. Фаза депресії, що настає після кризи, може мати тривалий характер. Перехід території від стану "депресії" до стану "пожвавлення" характеризується зростанням масштабів виробництва та посиленням інвестиційної діяльності. Виходячи з цього, діагноз "депресивна територія" можна ставити, базуючись переважно на показниках динаміки, враховуючи тривалість, глибину та специфіку прояву негативних тенденцій.

Найсуттєвішою відмінною рисою депресивних територій від інших видів проблемних територій є те, що, на противагу останнім, вони характеризуються присутністю не окремих кризових явищ (проблем), а комплексною, системною, тривалою стагнацією основних соціально-економічних параметрів. Можна навіть стверджувати, що саме тривалість кризових явищ є найбільш характерною ознакою депресивності території. На це, зокрема, вказує російський дослідник В.Лексін, який зазначає, що при виділенні депресивних територій "... довгочасність, ... фактично є особливою ознакою депресивності"²¹.

Отже, депресивними території можна вважати лише тоді, коли негативна динаміка їх соціально-економічного розвитку характеризується такими ознаками: 1) системністю; 2) тривалістю; 3) комплексністю; 4) гостротою; 5) багатоаспектністю; 6) масштабністю; 7) динамічністю; 8) неспроможністю регіону самостійно подолати негативні тенденції соціально-економічного розвитку. Форма прояву кожної із зазначених ознак представлена в табл. 3.

Таблиця 3

Характерні ознаки депресивних територій та форми їх прояву

Ознаки	Форми прояву
Системність	Значна
Тривалість	Довгочасна
Комплексність	Значна
Гострота	Висока
Багатоаспектність	Висока
Масштабність	Значна
Динамічність	Стабільно негативна

Типологія депресивних територій має важливе науково-прикладне значення, оскільки дає можливість розробити систему конкретизованих, відповідно до потреб певної категорії проблемних територій, відновлювальних заходів.

Серед українських дослідників першим здійснив типологію депресивних територій В.Коломійчук. Він виділив п'ять типів депресивних адміністративних районів: 1) адміністративні райони, територія яких постраждала внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; 2) адміністративні райони, які

²¹ Лексин В. Региональная диагностика: сущность, предмет, методы // Российский экономический журнал. – 2003. – № 9–10. – С. 80.

сильно забруднені в екологічному відношенні; але головні і дуже потужні депресанти розташовані на суміжних територіях: 3) прикордонні адміністративні райони; 4) депресивні адміністративні райони у гірській місцевості; 5) депресивні райони, територія яких перетворюється у депресивну лійку через надзвичайно слабкий розвиток транспортної мережі, через слабкість розвитку інших елементів опорного каркасу території²².

Класифікація територій для цілей регіональної політики, проведена науковцями Інституту реформ²³, містить порівняльну оцінку різних типів проблемних територій України та держав Європейського Союзу. Автори зазначеної праці виділяють у межах України промислові, аграрні депресивні райони, а також міста обласного підпорядкування.

Практично такі само типи депресивних територій визначені і Законом України "Про стимулювання розвитку регіонів": а) регіони; б) промислові райони; в) сільські райони; г) міста обласного підпорядкування.

Деякі науковці²⁴ за тривалістю депресивного стану розрізняють дореформені та нові депресивні території. Дореформеними вважаються ті з них, де ознаки депресії набули прояву ще за часів колишнього СРСР. Їх прикладом можуть слугувати окремі міста та адміністративні райони Донецької та Луганської областей, де вже в кінці 80-х років ХХ століття вугільні підприємства утримувалися за рахунок державних дотацій.

Новими депресивними прийнято вважати ті території (регіони), де ознаки занепаду (стагнації) найбільш випукло проявилися в часи економічної кризи середини 90-х років минулого століття. Такими на сьогодні можна вважати західні та північні регіони України (Тернопільська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська області), які, щоправда, і за часів колишньої командно-адміністративної системи не належали до числа лідерів.

Досить ґрунтовною є класифікація депресивних територіальних систем, здійснена Я.Шевчуком²⁵. Вона проведена з урахуванням кількох ознак, проте визначальним чинником є генезис депресії. Наприклад, за генезисом вони можуть бути циклічно-депресивними, структурно-депресивними, функціонально-депресивними чи залпово-депресивними. Автором цієї класифікації визначені фактори генезису депресивності та елементи механізму їх санації. Так, основними факторами формування функціонально-депресивних територій є фізичне та моральне старіння основних фондів у монофункціональних територіальних системах, зниження потреби у продукції цього виробництва, втрата соціальних функцій даною територією, вичерпання ресурсів.

²² Коломійчук В.С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки (підходи до вивчення, стратегії розвитку). – 440 с.

²³ Місцевий економічний розвиток: моделі для успіху. – С. !2.

²⁴ Максимова Т.С. Формування механізму діагностування та прогнозування економічного і соціального розвитку регіонів. – 34 с.; Хвесик М.А., Горбач Л.М., Вишневецька Н.В., Хвесик Ю.М. Стратегія соціально-економічного розвитку регіону (на прикладі Волинської області). – 376 с.

²⁵ Шевчук Я.В. Механізм санації депресивних територіальних суспільних систем в контексті формування регіональної політики. – С. 32.

З урахуванням існуючих розробок різних авторів, можна запропонувати таку узагальнюючу типологію депресивних територій (рисунок).

Рисунок. Типологія депресивних територій

Джерело: складено з урахуванням досліджень: Шевчук Я.В. Механізм санації депресивних територіальних суспільних систем в контексті формування регіональної політики. – Львів, 2004. – С. 63; Місцевий економічний розвиток: моделі для успіху. Бібліотека державного службовця / Вітер О., Дацків Р., Дацишин М. та ін. – К., 2003. – 40 с.; Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів" [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. Законодавство. – Доступний з: <<http://www.rada.gov.ua>>.

Висновки

Критичний аналіз існуючих підходів до визначення різних типів проблемних територій дозволяє зробити такі висновки.

1. Між науковими трактуваннями різних типів проблемних регіонів (територій) немає чіткого розмежування. Водночас поняття "проблемний" регіон є узагальненим означенням різних типів територій, які характеризуються певними негативними тенденціями. Тобто поняття "проблемний регіон" є родовим, а "слаборозвинений (відсталий)", "кризовий" чи "депресивний" регіони – видовим.

2. Поняття "кризовість" при вивченні проблемних регіонів може використовуватися у двох значеннях: а) як форма гостроти прояву окремих негативних тенденцій (наприклад, темпів падіння ВВП); б) як означення одного з різновидів проблемних територій ("кризовий регіон").

3. Поняття "депресивний регіон (територія)" не слід трактувати лише як "промислово розвинений регіон", де триває занепад виробництва. Депресивні регіони можуть формуватися на основі поширення кризових явищ у будь-яких сферах економічної діяльності.

4. Найбільш характерною ознакою депресивності території є тривалість (довгочасність) кризових явищ. Важливими ознаками є також негативна динаміка соціально-економічних показників, системність, гострота та багатоаспектність.

5. Депресивний регіон – це частина території країни, що характеризується низькими показниками соціально-економічного розвитку, негативною їх динамікою, недосконалою структурою економіки, низькими інвестиційною привабливістю та рівнем життя населення і неспроможна забезпечити самовідтворення.

6. Єдина типологія депресивних територій на сьогодні відсутня. Найбільше прикладне значення має типологія депресивних регіонів за тривалістю депресії та структурою економіки. Саме такі їх різновиди є офіційно визнаними (Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів") видами депресивних територій, для яких мають бути розроблені цільові програми санації.